

Weterynaria w czasach starożytnego Rzymu.

Część I. Weterynaria w literaturze rzymskiej

Zbigniew Bernacki

Starożytność należy do tych okresów historii Europy, dla których mamy stosunkowo skąpą dokumentację. Mimo znacznej liczby zachowanych papirusów i pergaminów, to jak na 1000 lat historii rzymskiej jest ich niewiele. Zwoje papirusowe były stosunkowo nietrwałe i kruche, a ich żywot w warunkach europejskich oblicza się na 200 lat. Tylko w zupełnie wyjątkowych warunkach, przede wszystkim egipskich piasków i suchego klimatu, mogły przetrwać nawet do naszych czasów. Pewną liczbę papirusów odkryto w ostatnich dziesięcioleciach w Palestynie, w grobach nekropolii starożytnych miast greckich czy w węglonych zwojach znalezionych w Herkulanum, z których jedynie część udało się rozwinąć i odczytać (6). Były trzy gatunki papirusu, najlepszy nazywano augustowskim, drugi otrzymał nazwę od imienia żony cesarza, Liwii – papirus liwiański, trzeci, najgorszy, to tzw. papirus hieratyczny. Ponieważ cienkość papirusu augustowskiego sprawiała, że litery przebijały

na drugą stronę, zaczęto klepać dwa pierwsze gatunki papirusu i nazwano go klaudyjским. Zwoje papirusowe (*volumen*) były masowo przepisywane przez liczne zakłady wydawnicze, które zatrudniały całe rzesze kopistów – przepisywaczy. Otrzymywali oni wynagrodzenie na zasadach stychometrii – obliczenia według liczby wierszy, wprowadzonej w czasach Nerona. Mocą dekretu Dioklecjana z 301 r. podstawą obliczeń stanowiło 100 wierszy. Zwoje, zależnie od tekstu, były dłuższe lub krótsze i dochodziły do 8–10 m, o szerokości 20–44 cm (bywały jeszcze węższe). Zwijane były na drążku z zagiętymi końcami zwanym *umbilicus*. Przechowywane były w odpowiednich futerałach lub skrzynkach, na zewnątrz wisiała kartka z wypisanym tytułem – *index*. Z czasem zaczęto używać pergaminu (odpowiednio wyprawiona skóra cielęca), który wynaleziono w III wieku p.n.e. w mieście Pergamonie w Azji Mniejszej (stąd jego nazwa). Początkowo bardzo kosztowny, używany podobnie

jak papirus w formie zwoju, na szeroką skalę stosowany dopiero w późnej starożytności i w średniowieczu. Był to materiał niezmiernie trwały, doceniony dopiero, kiedy zaczęto go ciąć na karty i łączyć je w formie książki – *codices*. Przez całą starożytność występują obok siebie zwoj – *volumen* i tom – *codex* (2, 5). W Rzymie działały liczne księgarnie i biblioteki. Były również znaczące prywatne księgozbiory. Przykładowo wielki księgozbiór miał uczonego encyklopedysta Terencjusz Warron. Do księgarń wchodziła zainteresowani, rozwijali woluminy i przeglądali pierwsze wiersze utworu, gdzie często był portret autora książki. Słynne były biblioteki, założona przez Oktawiana Augusta w 28 r. p.n.e. *Bibliotheca Palatina*, przy świątyni Apollina na Palatynie (spłonęła w 64 r.) i powstała w 23 r. p.n.e. *Bibliotheca Octavia* na Polu Marsowym (spłonęła w 80 r.) czy tzw. *Bibliotheca Ulpia* na Forum Trajana. Za Konstancyna Wielkiego było w Rzymie 28 bibliotek. Biblioteki w miastach italskich i na prowincjach powstawały przeważnie dzięki hojności zamożnych obywateli (5). Przytłaczająca większość tekstów antycznych dotarła do nas w postaci pergaminowych rękopisów średniowiecznych, przeważnie po reformie pisma książkowego, jaka miała miejsce na łacińskim Zachodzie ok. 800 r. Przetrwanie literatury antycznej uzależnione było od jej popularności, poczytności i liczby odpisów. Jednak często przetrwanie dzieł starożytnych zależało od przypadku. Decydujące przemiany w dziedzinie czytelnictwa miały miejsce u schyłku antyku. Kryzys cywilizacji antycznej w drugiej połowie III wieku, w związku z najazdami barbarzyńców i rozwijającym się chrześcijaństwem, spowodował stopniowe zawężenie środowisk czytelniczych. Proces ten nie był gwałtowny. Trwał co najmniej kilka generacji, ale skutki jego były fatalne dla nauki i kultury rzymskiej. Najwięcej zachowało się tekstów literackich oraz literatury fachowej, czytanej ze względów czysto praktycznych, takich jak m.in. pisma medyczne i agronomiczne. Piśmiennictwo medyczne poczynając od V i IV wieku p.n.e. cieszyło się ogromnym zainteresowaniem. To co zachowało się z dorobku greckich lekarzy z V i IV wieku p.n.e., utworzyło zrab zbioru zw. *Corpus Hippocrateum* – pisma *Hippokratesa*, ciszącego się aż po czasy nowożytne niezmiennym powodzeniem. Przetrwała również część dorobku z okresu cesarstwa rzymskiego, przede wszystkim pisma Galena z II wieku n.e. Dzieła medyczne dotarły do nas w ogromnej liczbie kopii. Wielką popularnością cieszyły się również traktaty rolnicze, takie jak zachowane: Katona *De agricultura* czy Warrona i Kolumelli *De re rustica* (6).

Głównie w dziełach rolniczych zachowały się fragmentarycznie wiadomości o chorobach zwierząt i ich leczeniu. Jednak ponieważ nie były pisane przez lekarzy weterynarii, daleko im do fachowego opisu. Leczeniem zwierząt zajmowali się przeważnie ludzie wolni albo niewolnicy, sprowadzani z Grecji, którzy szybko dorabiali się majątku i stawali się wyzwolencami. Często ich wiedza przechodziła z ojca na syna i stanowiła swego rodzaju tajemnicę zawodową i rodzinną (5). Zachowane dzieła dotyczące wyłącznie weterynarii pochodzą dopiero z IV i V wieku n.e. Najważniejsze to

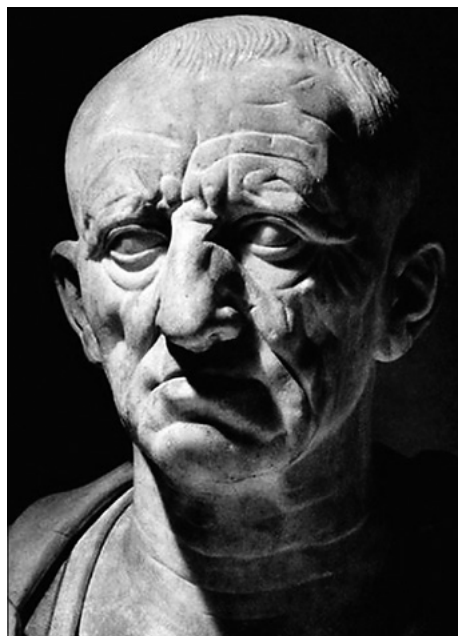
napisana w V wieku *Mulomedicina* autorstwa Publiusza Wegecjusza, wydana w czterech księgach (2). Stanowiła od XVI wieku podstawę wykształcenia lekarzy zajmujących się leczeniem zwierząt (1). Publiusz Wegecjusz często jest mylony z żyjącym w drugiej połowie IV wieku pisarzem rzymskim, teoretykiem wojskowości – Flawiuszem Wegecjuszem (*Flavius Renatus Vegetius*), autorem dzieła *Rei Militaris Institutia* (*O sztuce wojennej*; 2). Również zawarta wiedza weterynaryjna w traktatach rolniczych Katona Starszego Cenzora, Warrona, Kolumelli czy Palladiusza, wydawanych masowo od XVI wieku, stanowiła podstawę rozwoju nauk weterynaryjnych do końca XVIII wieku. Starożytni autorzy przekazywali wiedzę z własnych obserwacji i traktatów napisanych przez ich poprzedników. Ich wiedza w znacznym stopniu wzorowana była na obecnie zaginionym dziele agronoma Magona Punijczyka (Kartagińczyka). Jego wydana na przełomie III i II wieku p.n.e. *Encyklopedia Rolnicza* zawarta była w 28 księgach. Na zlecenie Senatu została przetłumaczona na język łaciński, po upadku Kartaginy i utworzeniu prowincji *Africa Proconsularis* w 146 r. p.n.e. Na tynkach ścian folwarków rzymskich wypisywano fragment tego dzieła (7, 19). Cytowali go Pliniusz Starszy, Warron, Kolumella i Palladiusz. Innym źródłem wiedzy były traktaty egipskiego pisarza z III–II wieku p.n.e. Bolosa z Mendes, na którego powoływali się Kolumella i Palladiusz (2, 16, 22).

Do najważniejszych autorów starożytnego Rzymu (oczywiście w pojęciu państwa) poruszających zagadnienia weterynaryjne należeli:

Katon Starszy

Marcus Porcius Cato zw. Censorius albo Maior (234–149 r. p.n.e.)

Wybitny rzymski mąż stanu i mówca, ceniony również jako pisarz. Surowy cenzor, inicjator budowy budynku sądowego i zebrań publicznych – *basilica Porcia*. Była to pierwsza bazylika (hala zebrań

Katon Starszy,
I wiek p.n.e., autor nieznan,
Palazzo Tortlonia, Rzym
(Wikipedia.org)

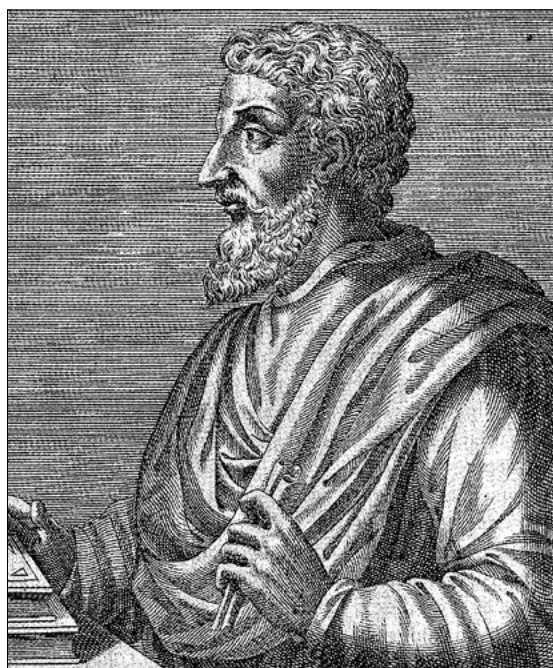
publicznych i posiedzeń sądowych) w Rzymie, powstała w 184 r. p.n.e., nazwana od jego nazwiska (2). Z urodzenia i zamiłowania rolnik i hodowca. Właściciel kilku posiadłości, tzw. *villa* w Kampanii. Obrońca starych obyczajów – *mores maiorum*, przeciwny wpływom kultury hellenistycznej, jednak pod koniec życia opanował płynnie język grecki (w II wieku p.n.e. szerzył się w Rzymie antyhellenizm, prąd zwalczający wpływy greckie we wszystkich dziedzinach). *Cato* jako pierwszy zaczął pisać prozą łacińską. Jego zaginiony traktat *Origines* (Początki), obejmował dzieje od założenia Rzymu. Każde swoje przemówienie w Senacie kończył słynnym: *Poza tym sądzę, że należy zniszczyć Kartaginę* (7). W rozprawie o rolnictwie *De agricultura* (O gospodarstwie wiejskim) jako pierwszy spopularyzował w nazewnictwie rzymskim pojęcie *villa* (folwark) dla określenia średniej wielkości majątku 100–240 iugerów (ok. 60 ha, *iugerum* ok. 25 a). Opisał strukturę, pracę, dni wolne od pracy, obrzędy i ekonomię posiadłości wiejskiej. Pisał, że podstawę gospodarki willowej stanowią niewolnicy i najemnicy oraz że poza wołami nie było dni wyznaczonych na odpoczynek innych zwierząt roboczych – koni, osłów i mułów (7, 11). Wnikliwie omówił hodowlę bydła, rasy, rozród, żywienie i pomieszczenia (23). Jako pierwszy pisarz rzymski, opisał choroby bydła i owiec oraz sposoby ich leczenia (14). Uważał, że woły należy objąć największą troską i zalecał swoim dozorcóm korzystanie z dzieł Magona (19). Chore zwierzęta należy natychmiast oddzielić od stada i leczyć ziołami ugotowanymi w winie. Gdy zwierzę padnie, należy je głęboko zakopać lub spalić. Nie wolno jeść mięsa z padłych zwierząt. Kapustę uważał za lek na wszystkie dolegliwości u ludzi i zwierząt, ponieważ *przewyższa wszystkie inne, gdyż zawiera w sobie to wszystko, co służy zdrowiu i pozwala wyleczyć chorych w których wyleczenie zwątpiłeś*. Liście kapusty zaleca zakładac na rany (po uprzednim obmyciu ich wodą), na liszaje, wrzody, zwichnięcia (okładry). Przy wzdęciach (żwacza) u wołów należy podać wywar z kapusty. Twierdził, że przez 600 lat używano kapusty w celach leczniczych (13, 23, 24). Opisał stosowanie w leczeniu zwierząt różne zioła, m.in. trakant (traganek małożątycki dostarczający gumy), barwinek, portulanke, wawrzyniec karłowaty (liście laurowe), dziurawiec, dąbrowkę żółtokwiatową, ożankę, kosaniec iliryjski, krokus, szafran i kozieradkę pospolitą (24). Zalecał dodawanie ruty do lekarstw dla wołów oraz stosowanie marynaty z oliwek i kolendry (26). Opuchłe racice u bydła powinno się smarować ciepłą smolą (19). Przy ukąszeniu zwierząt przez węża (żmiję), należało natychmiast rozciąć ranę, wycisnąć krew i posmarować maścią z utartej koniczyny, korzenia łopianu oraz soli i zabieg kilkukrotnie powtórzyć (11). Katon opisał również świerzb u owiec. Zalecał po postrzyżynach smarować skórę preparatem sporządzonym z osadu oliwnego, wywaru z łubinu i starego osadu wina oraz kąpiel w solance lub morzu (19). Podał też przepis na uniwersalny magiczny lek profilaktyczny dla wołów przy braku apetytu. Na dobry apetyt zalecał, by karmę spryskiwać osadem oliwy. Należało też dodać sól i kredę rozpuszczone w winie z oliwą. Gdyby to nie pomogło, powinno się do karmy dodać

por maczany w winie, ziele ruty, białą wykę i soczewicę (19, 23). *De agricultura* jest jedynym zachowanym dziełem Katona i pierwszym zachowanym zażytkiem prozy w literaturze rzymskiej (2).

Warron

Marcus Terentius Varro (116–27/26 r. p.n.e.), zwany Warronem z Reate – *Reatius*

Wybitny encyklopedysta i największy uczonej swoich czasów. Doszedł do stanowiska pretora. Walczył przeciw Cesarowi w Hiszpanii, a potem założył bibliotekę w Rzymie. Napisał 74 dzieł w 62 księgach (15). Zaproponował datę założenia Rzymu jako rok 753, która została przyjęta przez większość historyków. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej i ograniczeniem roli konsulów przyjęta się ta data (era) dla chronologii historycznej – *ab urbe condita* – od założenia Rzymu. Dopiero w VI wieku opat Dionizjusz Exiguus wprowadził datowanie według nowej ery, od narodzin Chrystusa – *ab incarnatione Christi* (5). Warron był autorem wielu niezachowanych dzieł, w tym 700 życiorysów wybitnych Rzymian i Greków (7). Ze spuścizny jego pozostała tylko część rozprawy o języku łacińskim *De Lingua Latina* i cenny traktat o rolnictwie w trzech księgach *Rerum rusticarum libri III*. W dziele tym proponował intensywną gospodarkę rolną, wysokie nakłady, aby osiągnąć jak największe plony. Określił niewolnika jako rzecz – narzędzie mówiące – *instrumentum vocale*, w odróżnieniu od zwierząt wydających nieartykułowane dźwięki – *instrumentum semivocale* i niemych narzędzi pracy – *instrumentum mutum* (7). Do mówiących należą niewolnicy, do wydających nieartykułowane dźwięki – woły, a do niemych – wozy. Doradza, jak postępować z niewolnikami i zaleca łagodne ich traktowanie (7, 8). W części rozprawy dotyczącej weterynarii opisał choroby koni, bydła i owiec. Zaleca

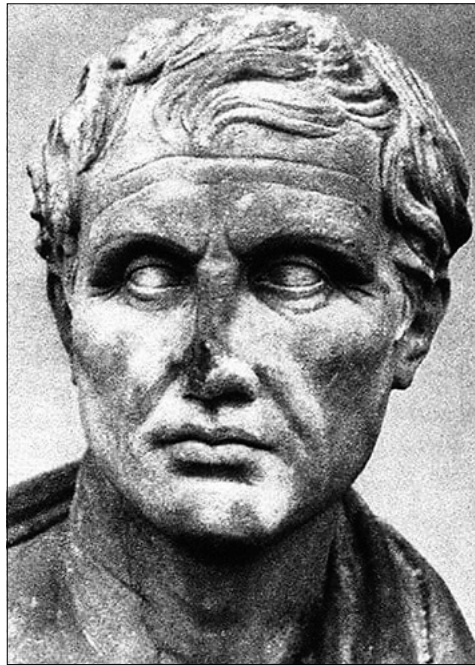
Warron (Wikipedia.org, Openlibrary.org)

upust krwi przy chorobach gorączkowych zwierząt. Omawia leki wymiotne, przeczyszczające, objawy zapalenia mózgu itp. Przypuszcza, że: *W wysychających bagnach żyją małe żyjątka, których widać nie można, a które z powietrza dostają się przez usta i nos do ciała i wywołują tam złośliwe choroby* (1, 3). Uważał, że lepiej trzebić byczki dwuletnie niż roczne. Zabieg należy wykonać wiosną lub jesienią przy malejącym księżycu. Polega on na ściśnięciu mięśni jader, przecięciu skóry, wydobyciu jader i ich wycięciu. Zabieg jest bezpieczny i byk nie traci swojej tężyzny i od razu po nim może jeszcze zapłodnić krowę. Rany należy smarować specjalnym pyłkiem srebra (azotanem srebra) wymieszanym z popiołem ze spalonego chrustu. Następnie po trzech dniach należy smarować smołą z popiołem i oliwą, co miało zapewnić szybkie zabliznienie (19). Lekarzy zwierząt nazywał *medici pecorum* (14).

Wergiliusz

Publius Vergilius Maro
(70–19 r. p.n.e.)

Największy epik rzymski. Pochodził z zamożnej rodziny; studiował filozofię i retorykę w Mediolanie i Rzymie. Dzięki wstawiennictwu swojego ustosunkowanego przyjaciela, Gajusza Mecenasa, otrzymał posiadłość pod *Neapolis* (obecnie – Neapol) i trafił do domu cesarza Augusta, gdzie był jego częstym gościem. Zdobył rozgłos dzięki zbiorowi sielanek (*Bukolika, Eclogae*), w których opisywał przyrodę, pastery i ich stada, życie wiejskie i pośrednio wydarzenia polityczne (8). Autor wielkiej epopei rzymskiej *Eneida* (*Aeneis*), w której opisał losy wygnanego z Troi Eneasza, przodka Rzymian i rodu Juliuszów. Jest to najważniejszy poemat napisany od czasów *Iliady* Homera. To wiekopomne dzieło wywarło kolosalny wpływ na myśl ludzką i koncepcje poezji na wiele wieków do czasów Dantego, który uczynił Wergiliusza swoim przewodnikiem przez *Piekło* (10). W swoim poemacie dydaktycznym (formy zarzuconej w XX wieku), noszącym grecki tytuł *Georgica* (*Ziemianstwo*, gr. *georgos* – ten, który pracuje na roli), wyrażał piękno ziemi i przyrody italskiej oraz umiłowanie do pracy na roli (7, 10). W 29 r. p.n.e. przez kilka dni odczytywał poemat cesarzowi Oktawianowi Augustowi i jego otoczeniu, wzbudzając podziw słuchaczy (9). Poemat został wydany w czterech księgach, z których jedna poświęcona jest hodowli bydła. Znajduje się tam epicki opis przebiegu węglika u różnych gatunków zwierząt (2, 3). Wergiliusz uważał, że śwędzące zmiany skórne (świerzb) u owiec występują przede wszystkim w okresie srogich zim oraz przy intensywnych opadach i zalecał mycie owiec po ostrzyżynach. Następnie należy profilaktycznie smarować maścią z oliwy, piany srebra, dziegciu, wosku, cebuli, czarnej smoły i ciemieżycy. Natomiast gdy choroba nie ustąpi, proponuje wycięcie chorego miejsca i założenie opatrunku (22). Zmiany wywołane przez świerzb nazywa jadem, uważa, że są wynikiem ostrości płynów w organizmie i konieczny jest upust krwi (14).

Wergiliusz
(Imperiumromanum.pl)

Celsus

Aulus Cornelius Celsus
(53 r. p.n.e. – 7 r. n.e.)

Pisarz z czasów cesarza Oktawiana Augusta, był autorem wielkiego dzieła encyklopedycznego *Artes* (sztuka umiejętności), w którym zostały zawarte wiadomości z zakresu rolnictwa, retoryki, sztuki wojskowej i medycyny. Zachowało się osiem ksiąg dotyczących medycyny – *De medicina* – w których opisał całą ówczesną wiedzę medyczną, głównie zawartą w źródłach greckich. Twórca łacińskiej terminologii lekarskiej (2). Dzieło to odnalezione w 1478 r. i wydane we Florencji, tłumaczone na różne języki, wielokrotnie wydawane, było obowiązkowym podręcznikiem lekarskim aż do XVIII wieku. Opisał działanie 260 ziół oraz jako pierwszy m.in. metody i sposoby podwiązki tętnic w czasie większych

Celsus
(Wikipedia.org)

operacji. Przedstawił charakterystykę stanów zapalnych – obrzęk, zaczerwienienie, podwyższona temperatura i ból (4). W nielicznych zachowanych fragmentarycznie księgach dotyczących rolnictwa – *De agricultura* – opisane są objawy kolkowe u koni. Jako remedium zaleca podawanie naparów z kopru, mięty polnej i imbiru. Opisał również świerzby u krów i owiec (3).

Kolumella

C. Lucius Iunius Moderatus Columella (ok. 4 – ok. 70 r. n.e.)

Urodzony w Gades (dzisiaj Kadyks w Hiszpanii) pisarz i agronom rzymski (czasy panowania Tyberiusza i Kaliguli). Był autorem dzieła rolniczego zawartego w 12 księgach – *De re rustica* (*Res rustica*), będącego niezwykle ważnym źródłem dla poznania spraw rolniczych Italii w I wieku n.e. (2). Zachowało się wydanie drugie z 60 r. n.e. Uważał, że człowiek studiujący rolnictwo powinien połączyć badania warunków naturalnych z praktycznym doświadczeniem, narzekał, że w Rzymie nie ma szkół rolniczych (5). Opisał sposoby uprawy roli, uprawy winorośli, drzew oliwnych oraz pracę niewolników. Zalecał łagodne traktowanie niewolników – niewolnice posiadające dzieci zwolnić od pracy, a mające liczne potomstwo nawet wyzwolić (8). Księgi szósta i siódma poświęcone są hodowli i weterynarii. Omówił hodowlę bydła koni, mułów, osłów, owiec, świń, psów, drobiu i ryb. Prowadził eksperymenty z rozmnażaniem owiec. Opisuje metody leczenia zwierząt i zabiegi chirurgiczne. Przy opisie chorób podaje nazwę i metody leczenia. Omówił leczenie wołów, krów, koni, mułów, owiec, kóz i świń. Opisał brak apetytu, siły, osłabienie, choroby zakaźne, dolegliwości żołądkowe, gorączkę, kaszel, wrzody, obrzęki kończyn, choroby płuc, racic, skóry (świerzby, narośla), oczu, żółtaczkę i ukąszenia przez inne zwierzęta. Opuchnięte racice wołów należy smarować ciepłą smołą, natomiast kulawkę (zanokcicę) u owiec zaleca leczyć usuwając chirurgicznie owrzodzenia i smarować siarką, octem, ałunem, nalotem miedzi i płynną smołą. Zainfekowane rany należy umyć wodą, następnie smarować szantą zwyczajną z cebulą i zabezpieczyć lnianymi bandażami, nasączonymi

smołą z oliwą i starym tłuszczem do smarowania osi wozów (14). Opisał prawdopodobnie objawy gruźlicy, jako brak apetytu i obwisłe uszy, co powodowało dużą śmiertelność bydła (19). Choroby wskazujące na pomór bydła i przyszczycę u owiec uważa za nieuleczalne i poleca izolację i eliminację chorych zwierząt oraz zakopywanie zwłok. Nazywa je, powołując się na Egipcjanina Bolosa, *pustula* (pryszczycza?), a objawami są pęcherzyki, nadżerki błon śluzowych i skóry. Należy zabić i zakopać chore zwierzę, a stado przeganiać po zakopanym dole (profilaktyka magiczna). Występujące wrzody, pęcherzyki i grudki na pysku i wardach przechodzące na skórę u owiec nazywa *ostigo* (ospa?) powinno się leczyć hyzopem utartym z solą i smarować octem, smołą i świńskim łojem (22). Zaleca również, aby w każdym gospodarstwie były oddzielne pomieszczenia dla chorych zwierząt. Opisał różne nalewki, czopki i kompresy oraz propagował zachowywanie czystości pomieszczeń dla zwierząt (3, 5, 19). Omówił różne metody leczenia chorób skóry (świerzbu) u koni, bydła i owiec. U koni lekiem miało być smarowanie zmian, koniecznie na słońcu – siarką, płynną smołą z ałunem, uryną, żywicą, octem, woskiem i korzeniem dzikiego bluszczu. Grudki na skórze należy zdrapać, również na słońcu do pojawienia się krwi i goić rany lekiem złożonym z korzenia dzikiego bluszczu, siarki i płynnej smoły z ałunem. U bydła proponuje preparat złożony z tartego czosnku, ałunu, lebiody pospolitej, siarki, octu i osadu oliwy. Natomiast u owiec leki miały składać się z ciemieży cy białej, soku z gotowanego łubinu, ludzkiej uryny, siarki z płynną smołą oraz osadu wina i oliwy. Poleca też sok z cykuty z solą przechowany przez rok w glinianym garnku zakopanym w gnojowisku. Większe, natarstwione zmiany należało wyrwać i następnie smarować siarką z płynną smołą (14, 22). Przy wzdęciach (żwacza) u owiec wykonywano upust krwi pod ogonem lub na górnej wardze. Uważał, że skutecznym lekiem w przypadku wystąpienia żółtaczk jest moc ludzki. Kulawkę (zanokcica) u owiec należało leczyć usuwając chirurgicznie owrzodzenia racic i smarować zmiany płynną smołą, ałunem, siarką, octem i nalotem miedzi (22). Często występującą glistnicę u cieląt należało zwalczać niedogotowanym łubinem lub bylicą piołunu utartą z wysuszonymi owocami figi i wyką soczewicową, następnie formułować w kulki – *globi* i wkładać cielętom do gardła (19). Opisał kastrację młodych byczków metodą stosowaną przez Punijczyka Magona – (...) *umieścić jądra w szczelinie rozłupanej zapalniczki cuchnącej i powoli stopniowo ścisnąć* (19). Pisał, że złamania kończyn leczono podobnie jak u ludzi, owijając wełną nasączoną oliwą z winem, umieszczano w łupkach i obwiązywano (22). Wspomniał też o chorobach pszczół. Osoby zajmujące się leczeniem zwierząt określa jako *veterinarius* i *mulomedici* (14). Uważa, że dobry dzierżawca majątku powinien być doświadczony w medycynie zwierzęcej (1).

W Cesarstwie Rzymskim określenie *mulomedicus* (lekarz mułów) dotyczyło leczenia koniowatych, ale funkcjonowały również pojęcia *medicus iumentarius* – lekarz zwierząt pociągowych, *medicus equarius* – lekarz koni, *medicus pecuarius* – lekarz bydła i *medicus veterinarius*. Używano również greckiego

Kolumella, miedzioryt z XVI wieku (Wikipedia.org)

określenia *hippiatros* – lekarz koni (1, 20). Podobnie wiązano z pewnymi instytucjami lekarzy medycyny, byli więc lekarze gladiatorów, sportowcy, straży pożarnej czy wojskowi oraz chirurdzy, interniści, okuliści, laryngolodzy i in. (5).

Marcjalis

Quinus Gargilius Martialis (III wiek n.e.),

Urodzony w mauretańskiej Auzji (obecnie Algier). Ekwita, prefekt kohorty w Brytanii i trybun kohorty oraz oddziału jeźdźców w Mauretanii Cezarejskiej; pisarz rzymski. Był autorem traktatu biograficznego cesarza Aleksandra Sewera (panował 222–235) i publikacji z dziedzin rolnictwa. Zachowały się jego dzieła: *O ogrodach – De hortis* i *O owocach, czyli leki z owoców – De pomis, seu Medicinae ex pomis*, w którym opisuje działanie wielu roślin, w tym niektórych ziół stosowanych w weterynarii. Pisze o badaniu skuteczności terapeutycznej roślin na zwierzętach, które jako pierwsze doświadczyły na sobie działania roślin i w ten sposób pomogły je odkryć człowiekowi (26). We fragmentarycznie zachowanym traktacie *Troska o woły – De curae boum* opisał niektóre choroby bydła, wzorując się na pracach Katona i Kolumelli (2, 3, 24). Na wzdęcia żwacza u bydła polecał lek w postaci „wody” z czubków drzewa mastyksowego i dzikiej oliwki w miodzie lub czopki z utartej cebuli i czosnku z miodem (25).

Palladiusz

Rutilus Taurus Aemilianus Palladius

Pisarz rzymski żyjący w końcu IV wieku n.e. Autor zachowanego obszernego poematu dydaktycznego w 14 księgach *De re rustica* (*O rolnictwie*). Dziełem tym posługiwano się chętnie w średniowieczu ze względu na zwięzłość wiadomości praktycznych, zaczerpniętych ze źródeł poprzedników greckich i rzymskich. Wiedza zawarta w tekście poematu w znacznym stopniu stanowi naśladownictwo Kolumelli, często zamieszczane są prawie dosłowne cytaty (2, 3, 13). Cytował również dzieła Magona i Marcjalisa (26). W odnalezionym w 1926 r. fragmentarycznie zachowanym rozdziale *De veterinaria medicina* opisał choroby bydła, koni, mułów, owiec, kóz i pszczoł. Przedstawił również listę leków stosowanych przy leczeniu zwierząt, w tym tak paradoksalne jak nalewka z myszy utopionej w oliwie (3). Omówił metody leczenia świerzbu u bydła i owiec wzorowane na traktacie Kolumelli. Przykładowo, w przypadku wystąpienia świerzbu u bydła zalecał wcieranie w zainfekowaną skórę czosnku z ałunem w pełnym słońcu (14).

Pelagoniusz

Pelagonus Saloninus

Pochodził ze stolicy Dalmacji – *Salonae* lub z Bitynii w Azji Mniejszej; właściciel ziemski i hodowca koni w IV wieku n.e. Był autorem traktatu *Artis veterinariae*

(*Sztuka weterynaryjna*). W dziele tym opisał choroby koni oraz sposoby ich leczenia. Opisał objawy tężca – nazywając go *opisthotonus* – polegające na sztywnieniu łukowatym kręgosłupa i odginaniu głowy do tyłu. Jako remedium zalecał upust krwi z żyły jarzmowej. Uważał, że uniwersalnym lekiem jest masło z miodem, winem i ziołami. Przy stanach zapalnych kończyn, uszkodzeniu ścięgien i stawów polecał okłady z koziego mleka z orzechami, daktylami i ziołami. Diagnostykę gorączkę u koni jako oddzielną chorobę i leczenie jej upustem krwi oraz miksturą złożoną z koziego mleka, oleju, hyzopu – *hysopum*, krochmalu, bożego drzewka i parietrii lekarskiej. Lek należało podawać przez sześć dni, wlewając przez lejek do gardła zwierzęcia (13). Na kolki i bóle brzucha u koni polecał preparat złożony z miodu, pędu krzewu winnego, octu i wina (24). Zajmował się leczeniem bydła i owiec zarażonych świerzbem. Zalecał preparaty na bazie siarki i smoły, stosowane na pełnym słońcu. W przypadkach zaawansowanych należało wycinać zmiany i smarować rany smolą z oliwą (14). Niektóre choroby koni nazywał *robur* i *tetanus* (13). Nie są znane bliższe dane osobowe Pelagoniusza ani miejsce położenia jego posiadłości ziemskiej.

Wegecjusz

Publius Vegietus

Pisarz i historyk rzymski z V wieku n.e. Autor zachowanego dzieła dotyczącego wyłącznie weterynarii – *Artis veterinariae sive digestorum mulomedicinae libri* (*Księgi sztuki weterynaryjnej albo zbiorów medycyny mułów*). Jest to dzieło hipiatryczne, zawarte w czterech księgach, dotyczące przede wszystkim leczenia koni i źrebiąt, ale opisujące również szeroko objawy takich chorób, jak gruźlica, tężec, węglik, pryszczycza, pomór bydła, świerzbu u koni, bydła, owiec i inne choroby zwierząt. Przy wszystkich chorobach podaje sposoby ich leczenia. Zaleca stosownie różnych ziół w winie, oleju, wodzie, miodzie itp. Opisał stan owrzodzenia pyska i gardła u koni (nosacizna?) i leczenie go kozim mlekiem z olejem i ziołami (12, 13). Uważał, że zmiany skórne wywołane przez świerzbu u owiec należy wycinać i zakładać opatrunki (22). Choroby zwierząt określił nowymi, specyficznymi nazwami, jak: *robur* i *tetanus* – zesztynienie ciała i paraliż (tężec, mięśniochwat?), *rabes* czyli *insania* (szał) – zakrwawione oczy, strzygące uszy, ocieranie się o ściany, kopanie nogami o ziemię i wyciekająca ślina z pyska (wścieklizna). Opisał jako osobną jednostkę chorobową gorączkę, która była efektem owrzodzeń pyska i gardła (13). Wzdęcia, bóle, niedrożność jelit i kolki, zaparcia nazywa *ileus* lub *stophosum*. Kolkę u koni leczono lekiem złożonym z pieprzu, mirry, kocimiętki, pietruszki, kminku, selerka, ożanki i sody w ciepłym winie z miodem. Gdyby to nie skutkowało, należało wykonać lewatywę z ciepłej wody z oliwą, solą, miodem i jajkiem. Zapalenie płuc, opłucnej nazywa zapaleniem suchym – *morbus aridus* (gruźlica?), a wrzody i guzki na skórze – *morbus farciminosus* (nosacizna skórna, tylczak?). Zmiany należy wypalić miedzianym narzędziem i smarować płynną smolą z oliwą i miodem. Podobnie należy wypalać gnijące rany – *mercurius* – i smarować maściami

oraz zakładać plastry. Wegecjusz opisał stwardnienia i grzybice skóry nazywając je *elephantiasis* (słoniowaczna). Stwardniałe niebolesne węzły chłonne – *glan-dula* (gruczoły) – należy wycinać. Choroby kopyt, stany zapalne, uszkodzenia, gnicie strzałki, należy oczyszczać i obmywać winem. Opisał również korekcję kopyt. Podał skład uniwersalnego napoju – *diapente* – na wszystkie choroby, gwarantującego zdrowie zwierzęcia. Złożony był z pięciu składników: gencjany, kokornika, miry, jagody laurowej i opiłków kości słoniowej w winie. Chorobę oczu u konia nazywa *oculare ad catricusci* (blizna na oku, bielmo?; 25). Twierdził, że: *W weterynarii lepiej należy znać choroby, gdzie zwierzę nie potrafi umiejscowić własnego bólu, niż w medycynie, gdzie postępowanie lekarza ludzi polega na znalezieniu choroby u człowieka, który swój ból może wskazać ręką i głosem*. Dzieło Wegecjusza zostało odnalezione w 1528 r. na Węgrzech, starannie opracowane przez parę wieków służyło jako podstawa wiedzy i publikacji dotyczących leczenia zwierząt (1, 2, 3). Dopiero w X wieku w Cesarstwie Bizantyjskim za panowania Konstantyna VII zw. Porfirogenetą (913–959) ukazała się sporządzona na zlecenie cesarza, swoista encyklopedia – *Eklogai* (tłumaczenie łacińskie – *Excerpta*) zawierająca wiele ustępów wybranych z literatury antycznej i bizantyjskiej i ułożonych w 53 działach (6). Znajduje się tam zbiór tekstów ośmiu autorów greckich – *Corpus hippiatricum grecorum*. Zbiór ten obok dzieła Wegecjusza stanowił podstawową wiedzę medycyny weterynaryjnej w średniowiecznej Europie. Opisane są tam metody hodowli, rasy, treningi, przygotowanie koni dla wojska itp.

Apsyrtos

Greki, lekarz koni w czasach cesarza Konstantyna I Wielkiego (panował 306–337) i Konstancjusza II (panował 337–361). Urodzony ok. 300 r. w Azji Mniejszej, wykształcony prawdopodobnie w Aleksandrii, która była znaczącym ośrodkiem kultury i nauki. Apsyrtos był wyższym oficerem wojskowym i brał czynny udział w wyprawach wojennych, opiekując się i lecząc wojskowe konie. Jego wiedza weterynaryjna spisana w licznych listach, wykorzystana została w *Corpus hippiatricum*. Opisał choroby koni, sugerujące m.in. nosaciznę, zapalenie płuc, ochwat, kolki, dychawicę świszczącą, choroby głowy (zapalenie oczu) i kończyn oraz metody leczenia „gorączki” uważanej wówczas za osobną jednostkę chorobową. Podaje sposoby leczenia ran powłok brzusznych, zakładanie opatrunków szynowych przy złamaniu kończyn i wdmuchiwanie powietrza pod skórę przy kulawiznach. Opisał również sposoby sporządzania maści i naparów leczniczych (1, 3).

Teksty agronomiczne, w których znajdują się opisy weterynaryjne, nie były spisane przez lekarzy zwierząt. Katon Starszy Cenzor, Warron, Wergiliusz, Pęlagoniusz, Kolumella byli pisarzami i posiadaczami ziemskimi, natomiast pozostali autorzy pisarzami i historykami. Autor najważniejszego zachowanego dzieła dotyczącego wyłącznie weterynarii – *Księgi sztuki weterynaryjnej* – **Wegecjusz** był pisarzem i historykiem, jednak to dzieło powstało dopiero w V wieku n.e., w czasach upadku cesarstwa rzymskiego.

Od czasów Katona, czyli od II wieku p.n.e. do IV wieku n.e. lecznictwo zarówno ludzi, jak i zwierząt oparte było na schematach opracowanych przez Greków. Stasowano podobne leki ziołowe z winem, miodem, olejem czy tłuszczem zwierzęcym (13). Poszukiwano też leków na wszystkie choroby, uniwersalnej odtrutki – *antidotum*, gr. *antidoton* (21). Dopiero od IV wieku n.e. skład leków dla zwierząt stopniowo zaczyna się różnić od leków dla ludzi. W tych czasach wprowadzane są nowe łacińskie terminy dla poszczególnych jednostek chorobowych u zwierząt. Niewątpliwie duży wpływ na rozwój nauk medycznych, w tym weterynarii, miał grecki lekarz nadworny trzech cesarzy, przybyły do Rzymu z Pergamonu w 161 r. – Galen (Klaudiusz Galenos, ok. 129–199 r. n.e.). Wprowadził nowe postacie leków w postaci proszków, pigułek, nalewek, wyciągów, mazideł, noszących do dziś nazwę leków galenowych (4). W swoich licznych publikacjach (ponad 100) opisał działanie wielu ziół, które stosowano w leczeniu ludzi i zwierząt.

Písmiennictwo

1. Millak K.: *Propedeutyka weterynaryjna*, PWN, Łódź–Warszawa 1961.
2. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, PWN, Warszawa 1966.
3. Janeczek M., Chrószcz A., Ożóg T.: *Historia weterynarii i deontologia*, PWRiL, Warszawa 2012.
4. *Mała encyklopedia medycyny*, PWN, Warszawa 1982.
5. Winniczuk L.: *Ludzie, zwyczaje i obyczaje, starożytnej Grecji i Rzymu*, PWN, Warszawa 1983.
6. *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, PWN, Warszawa 1982.
7. Jaczynowska M.: *Historia starożytnego Rzymu*, PWN, Warszawa 1988.
8. Maszkin N.M.: *Historia starożytnego Rzymu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
9. Krawczuk A.: *Cesarz August*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich., Wrocław, Warszawa 1990.
10. Hughes R.: *Rzym. Magnum*, Warszawa 2012.
11. Katon.: *O gospodarstwie wiejskim*. Marcus Porcius Cato, przełożył i opracował Łoś J.S., Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław 1956.
12. Publiusz Wegecjusz Renatus: *Zarys antycznej sztuki weterynaryjnej*, przeł. H. Gesztof, D. Żakowa, Warszawa 2002.
13. Bartnik A.: Mleko i produkty mleczne w IV – wiecznych traktatach weterynaryjnych, *Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis* 2021, 6, 139–161.
14. Bartnik A.: „Śwędzący problem”: rzymscy weterynarze w walce z pasożytami zewnętrznymi, *Wiek Stare i Nowe*, t. 14, 2019.
15. Kumaniecki K.: *Literatura rzymska – okres cyceeroński*, PWN, Warszawa 1977.
16. Pliniusz Starszy: *Historia naturalna*, przekład Zawadzcy I.,T., BN, Wrocław, Kraków 1961.
17. Krawczuk A.: *Neron*, Czytelnik, Warszawa 1988.
18. Krawczuk A.: *Poczet cesarzy rzymskich*. *Pryncypat*, Iskry, Warszawa 1986.
19. Kuszewska K.: Hodowla bydła w starożytnym Rzymie, *Collectanea Philologica* 2013, 16, 115–123.
20. Janeczek M., Chrószcz A., Bilewicz E.: Służby weterynaryjne oraz nadzór nad obrotem mięsa w Rzymie okresu Republiki i Cesarstwa, *Życie Wet.* 2017, 92, 833–835.
21. Salmonowicz S.: *Szkice toruńskie z XVII–XVIII wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1992.
22. Bartnik A.: Kilka uwag w kwestii identyfikacji i leczenia owiec w Starożytnym Rzymie, *Studium Historyczne* 2018, 61, 5–20.
23. Mikołajczyk I.: *Marek Porcjusz Kato. O gospodarstwie rolnym*, Wydawnictwo Naukowe, UMK, Toruń 2009.
24. Mikołajczyk I.: *Rzymska literatura agronomiczna*, Wydawnictwo Naukowe, UMK Toruń 2004.
25. Bartnik A.: Zastosowanie miodu w rzymskiej medycynie weterynaryjnej. *Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis* 2019, 4, 74–106.
26. Krymicka T.: *Gargiliusz. Lekarstwa z warzyw i owoców*, Biblioteka Antyczna, Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych, Uniwersytet Wrocławski 2016.

Dr n. wet. Zbigniew Bernacki,
e-mail: kapabernacka@o2.pl